

УДК 94(477)

**ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ «КЛАСОВОЇ» ПРОПАГАНДИ НА
ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ КРАЇНИ**

доктор історичних наук, Нікітенко К. В.

Львівська національна академія мистецтв, Україна, Львів

Дослідження присвячене аналізу особливостей функціонування й ефективності роботи радянської «класової» пропаганди. Проаналізовано вплив тоталітарних сталінських методів пропаганди, які сформувалися у міжвоєнний період, на обороноздатність країни. Доведено, що радянська пропаганда, заснована на очікуванні «світової революції», яка мала розпочатися у випадку воєної агресії, переконанні у «швидкій війні на чужій території», свідомому заниженні воєнної спроможності потенційних противників, нестримному бажанні видати бажане за дійсне, стала однією з вагомих причин поразок Червоної армії у 1941 р.

Ключові слова: пропаганда, обороноздатність, Червона армія.

Никитенко К. В. Влияние советской «классовой» пропаганды на обороноспособность страны / Львовская национальная академия искусств, Украина, Львов.

Исследование посвящено анализу особенностей функционирования и эффективности работы советской «классовой» пропаганды. Проанализировано влияние тоталитарных сталинских методов пропаганды, которые сформировались в межвоенный период, на обороноспособность страны. Доказано, что советская пропаганда, основанная на ожидании мировой революции, которая должна была начаться в случае военной агрессии, убежденности в «быстрой победе на чужой территории», сознательном преуменьшении военной мощи потенциальных противников, неудержимом

желаним видавати желаєме за действительное, стала одной из весомых причин поражений Красной армии в 1941 г.

Ключевые слова: пропаганда, обороноспособность, Красная армия.

Nikitenko K. V. Influence of the soviet «class» propaganda in the country's defense / Lviv National Academy of Arts, Ukraine, Lviv.

The study focused on the analysis of the functioning and effectiveness of the Soviet «class» propaganda. The influence of the totalitarian Stalinist propaganda techniques that have formed in the interwar period, the country's defense. It is proved that the Soviet propaganda, based on the expectation of a world revolution, which was to begin in the case of military aggression, belief in the «quick victory on foreign soil», conscious downplaying the military power of potential adversaries, uncontrollable desire to wishful thinking, has become one of the biggest reasons defeat of the Red Army in 1941.

Key words: propaganda, defense potential, the Red Army.

Пропагандистська машина в Радянському Союзі мала надзвичайно потужний потенціал без практично жодних обмежень своєї роботи. Кожен правитель (або, як варіант, правляча група, партія) у будь-якій країні мріють про слухняне довірливе населення, що беззастережно і некритично сприймає та виконує панівні ідеологічні настанови. У тоталітарній країні, де править лише одна партія і сформовано культ особи, завдання контролю за мізками і думками громадян надзвичайно спрощується. Зауважимо, що завдання перед радянською пропагандою стояли далеко не прості. Мільйони людей в СРСР проти їх волі були втягнуті у масштабні соціальні експерименти, які у підсумку спричинили зубожіння, репресії, голодомори та мільйони поламаних доль. Основна маса населення країни жила у надзвичайно важких умовах: дефіцитом були навіть товари першої потреби. Відповідно, завданням офіційної пропаганди було переконати населення, що воно живе єдино можливо щасливо. Сформувані «правильний» світогляд та поняття. І зроблено в цьому напрямку

було чимало. В країні виростили покоління людей зі спотвореним світосприйняттям.

Дослідники С. Кульчицький, В. Литвин, О. Реєнт, І.Коляда та ін. [1] присвятили свої роботи аналізу соціально-політичної ситуації в Україні в умовах міжвоєнного періоду. Втім, незважаючи на значну історіографічну базу питання впливу радянської класової пропаганди на обороноздатність країни потребують більш детального вивчення.

Мета статті – дослідження впливу сформованої «класової» пропаганди на обороноздатність країни.

Завдання – аналіз загальних тенденцій і характерних особливостей організації роботи та ефективності функціонування пропагандистської машини СРСР напередодні нападу Німеччини.

Офіційна воєнна доктрина СРСР сформувалася вже на початку 1920-х рр. Вважали, що у разі воєнного конфлікту для Радянського Союзу це буде швидка переможна наступальна війна, яка забезпечить остаточну перемогу світової революції. Нарком військових і морських справ – М. Фрунзе присвятив розробці цієї доктрини велику увагу, був одним із перших її теоретиків. Він стверджував, що в принципі взагалі неможливо розвивати добросусідські стосунки між СРСР і «ворожим» йому капіталістичним оточенням. Тож вірогідність збройних конфліктів у майбутньому не просто була високою, а навіть цілком закономірною, зумовленою тенденціями історичного розвитку. Навіть не вірогідність, а неминучість. «Доки існує імперіалізм», – як підкреслив В. Ленін у грудні 1920 р., виступаючи перед делегатами VIII Всеросійського з'їзду рад, – буде існувати й вірогідність збройних конфліктів у майбутньому. В. Ленін у тому ж грудневому виступі наголошував, що тільки дурні і злочинці можуть припустити, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному відношенні можуть виявитися наступальними» [2, с. 166]. Війна буде аж ніяк не окупаційною, загарбницькою, а революційною і, більше того, – громадянською. Адже під час наступу Червоної армії населення, а конкретно трудівники капіталістичних країн, будуть надавати їй цілковиту підтримку і

допомогу. Отже, головним завданням проголошувалося перетворення ізольованої революції у революцію всесвітню.

Й. Сталіну теж надзвичайно подобалася така постановка питання. Він багаторазово підкреслював незрівнянну зацікавленість саме СРСР у здійсненні світової революції, адже це гарантовано забезпечило б країну від реставрації старих буржуазних порядків, допомогло б остаточно викоринити атакізми капіталізму і побудувати нарешті соціалізм-комунізм. Відповідно, Червону армію трактували як «зброю визволення трудящих всіх країн».

Прихід до влади Адольфа Гітлера розпочав у світовій історії нову сторінку. Радянське керівництво це зрозуміло одним із перших. Так, на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. делегати детально проаналізували міжнародну ситуацію. Загострення обстановки на Далекому Сході внаслідок експансії Японії, реваншистські настрої в Німеччині, що посилювало напругу в Європі, а також вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй, милітаризація розвинених держав – усе це свідчило, що світ стоїть перед загрозою нової війни. «Справа явно йде до нової війни», – зробив висновок Й. Сталін у своїй доповіді на з'їзді [3, с. 10].

Не виключав він і можливий напад на СРСР, але нічого поганого у цьому не вбачав, адже після такої агресії одразу розпочнеться виступ народу у капіталістичних країнах «проти своїх гнобителів». Більше того, Й. Сталін був переконаний, і саме це намагався донести до делегатів з'їзду, що війна проти СРСР поховає й остаточно доб'є саме капіталістичні держави: приведе до повної поразки нападників, до революції у ряді країн Європи й Азії і до розгрому буржуазно-поміщицьких урядів цих країн. Швидка й повна перемога, практично все трудівники інших держав зроблять самі. Такі настрої домінували у суспільстві.

Офіційна пропаганда в Радянському Союзі використала всі можливості впливу на свідомість і навіть підсвідомість населення. Завдання ж агітаційної підготовки суспільства до такої близької «світової революції» і нової війни було одним із найголовніших. Унаслідок постійного піклування на найвищому рівні міцнішала й машина сталінської пропаганди. Так, у своєму виступі на

XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р. Сталін підкреслив необхідність створення одного керівного центру радянської пропаганди, об'єднання в ньому всіх існуючих структурних підрозділів.

Ініціатива вождя одразу знайшла своїх прихильників, і вже 3 серпня 1939 р. було утворено Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б). На це управління покладалася функція керівництва пропагандою й агітацією в країні, а також підготовка в теоретичному плані всієї маси радянського населення. Виховання у дусі відданості ідеям Леніна-Сталіна. Спочатку управління складалося всього з 5 відділів: партійної пропаганди, марксистсько-ленінської підготовки кадрів, агітації і культурно-просвітницьких установ. У штаті працювало лише 115 співробітників [4, с. 54]. Однак згодом ускладнилася структура і значно зросла кількість працівників.

Пропаганда здійснювалася і в засобах офіційної періодичної преси. Й.Сталін підкреслював: «Немає у світі кращої пропаганди, ніж преса – журнали, газети, брошури» [4, с. 54–55]. Окрім того, в СРСР велику вагу приділяли підготовці кадрів лекторів пропагандистів-агітаторів, які несли комуністичне слово-виховання у маси. Наприкінці 1930-х рр. такою пропагандою займалися понад 112 тис. людей [4, с. 60].

Звісно, що армія й тут була «на передньому рубежі». Нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов підкреслював: «Потрібна вперта, гарно продумана робота над безперервним політичним, класовим, партійним шліфуванням кадрів армії» [4, с. 61]. Загальне керівництво таким «шліфуванням» армії контролювалося Політичним управлінням РСЧА, яке було створено у 1929 р. У 1938 р. управління реорганізовано: збільшилася кількість відділів до 9: керівних партійних органів; партійної пропаганди, агітації і друку; культурно-просвітницької роботи; кадрів; політико-пропагандистської роботи у повітряних силах; політико-пропагандистської роботи у бронетанкових частинах; відділ роботи серед комсомольців; мобілізаційний і відділ забезпечення політпросвітмайном.

Пропаганда в армії мала свою потужну видавничу базу. Центральним друкованим органом була газета «Красная звезда». Окрім неї видавали газети «На страже» і «Боевая подготовка». Наклади і періодичність виходу цих видань невпинно зростали. З 1939 р. газета «На страже», наприклад, почала виходити тричі на тиждень, а наклад збільшився до 500–600 тис. примірників. Загалом наприкінці 1930-х рр. вихованням солдатів займалися 2 центральних, 16 окружних, 11 армійських, 3 корпусних і майже 600 газет з'єднань і навчальних закладів. Їх кількість щорічно збільшувалася: у 1938 р. друкували 13 армійських газет, а в 1941 р. – вже 17. Виходили у світ і 11 воєнних журналів («Пропагандист и агитатор РККА», «Политучеба красноармейца» та інші) [4, с. 62].

До керівництва агітацією і пропагандою в армії Сталін залучив найвідданіші кадри. 30 грудня 1937 р. замість репресованого Смірнова заступником наркома оборони СРСР і начальником Політичного управління РСЧА призначено Л. Мехліса. Слід відзначити, що його кар'єрі допомогла особиста зустріч зі Сталіним ще під час громадянської війни. У 1921 р. Мехліс став начальником канцелярії Раднаркому, пізніше переведений у Наркомат робітничо-селянської інспекції, яким завідував Сталін, а з листопада 1922 р. він став особистим помічником вождя. У 1930 р. отримав вищу освіту, закінчивши економічне відділення Інституту червоної професури. З 1931 р. – відповідальний редактор «Правды», а в 1935 р. він отримав наукове звання доктора економічних наук (без захисту дисертації).

Безперечно, що Л. Мехліс не раз і не два довів диктаторові свою особисту відданість. Діяльність на новій посаді начальника Політичного управління РСЧА він, незважаючи на величезний некомплект політпрацівників (що пояснювалося хвилею минулих репресій), розпочав із нових масштабних «чисток». Тільки у 1938 р. понад 3 тисячі політпрацівників – «ворогів народу» – було вичищено з армії [4, с. 83]. Відповідно, вцілілі агітатори і пропагандисти, а також ті, хто приходив на місця репресованих, неухильно впроваджували у життя сталінську концепцію радянської воєнної доктрини. З їхньої подачі такої

ж лінії послідовно дотримувалася і вся радянська пропагандистська машина. Її основними і непорушними постулатами стали: швидка війна на чужій території, безумовно, переможна, – і трудящі капіталістичних країн одразу ж із радістю масово переходять на бік ЧА, тож війна для них перетворюється у громадянську. Відповідно Червоній армії відводили почесну і відповідальну місію – «допомоги» робітникам інших країн.

На нашу думку, ще В. Ленін багато зробив для підриву основ боєздатності країни. Згадаємо, хоча б його промову на I Всеросійському установчому з'їзді гірників: «У війні проти всіх найбагатших держав світу Радянська Росія вийшла переможницею. Чому? Не тому, звичайно, що у військовому відношенні ми були сильніші. Це не так. А тому, що в цивілізованих державах були солдати, яких уже не можна було обманути, незважаючи на те, що їм намагалися на цілих купах аркушів довести, що більшовики – німецькі агенти, узурпатори, зрадники, терористи. В результаті такої роботи ми бачимо, що солдати поверталися з Одеси або переконаними більшовиками, або людьми, які заявляли, що «вони воювати проти робітничо-селянського уряду не будуть». Основною причиною нашої перемоги було те, що робітники західноєвропейських передових країн настільки розуміли і співчували робітничому класу у всесвітньому масштабі, що... робітники були на нашому боці, і ця обставина вирішила нашу війну». На тому ж з'їзді В. Ленін підкреслив: «прихильники більшовиків, прями і посередні, свідомі і малосвідомі в кожній країні зростають не днями, а годинами» [5, с. 277–278].

То навіщо ж нам боятися будь-якого ворога, якщо наші прихильники зростають із кожною годиною, а всі робітники й так вже давно на нашому боці.

Й. Сталін теж усіляко намагався підтримувати цю ілюзію. Так, приміром, у промові на зборах робітників Сталінських залізничних майстерень Октябрської залізниці він підкреслив: «...наші вороги не готові до війни, тому, що наші вороги бояться результатів війни більше, ніж хто-небудь інший, тому, що робітники на Заході не хочуть воювати з СРСР, а воювати без робітників

неможливо...» [6, с. 167]. Зрозуміло, що ці тези активно підхопила радянська пропаганда.

Скажімо, учасник Другої світової війни В. Смірнов згадував: «Ще у 30-ті роки в початкових класах школи нам вчителька втовкмачувала, що «брати по класу», переодягнені у солдатські шинелі, силою зігнані капіталістами для війни із нами, не будуть воювати проти країни робітників і селян... Ця віра була і в Червоній армії. На навчаннях перед війною один з «червоних» взяв у полон червоноармійця з групи «синіх» і привів до командира на допит. Той сказав: «Ну навіщо ти взяв його у полон? Якщо почнеться війна, солдати ворога будуть батальйонами переходити на наш бік, у нас буде багато «язиків»... [7, с. 79].

Так створювалася і працювала теорія переможної війни на чужій території. Перед війною побачила світ книга М. Шпанова «Перший удар» (у ній він фантазував щодо можливої війни з Німеччиною). Автор за лічені хвилини знищив німецьку авіацію, всього за 30–45 хвилин одним нальотом радянської бомбардувальної авіації вивів з ладу всю німецьку воєнну промисловість, після чого німецький робітничий клас підняв масове повстання проти Гітлера. Червона ж армія перейшла кордон Польщі й воювала виключно на чужій території... У підсумку всі військові операції Червоної армії тривали не більше години й закінчувалися впевненими перемогами [8]. Ось така фантазія автора. Але фантазія, яка повністю відповідала офіційній воєнній доктрині, тож і була з прихильністю прийнята у видавництвах.

Вперше окремі глави «Першого удару» надруковані у першому номері журналу «Знамя» за 1939 р., в якому містилася й «фахова наукова думка» комбрига Ф. Чернишева із промовистою назвою «Блеф гитлеровського воєнного могутства». Радянський офіцер у цій статті розповідав про зубожіння робітників Німеччини, нечуване поширення страйкового руху, який вже повністю паралізував економіку, а також про величезну армію членів та симпатиків Комуністичної партії. Як наслідок: «фашистські інтервенти деморалізовані», «окремі частини залишилися майже без офіцерських кадрів»,

«у німецького війська відсутня виучка, необхідна для організації та здійснення маршів», «дезертирство... набуло небувалих розмірів у гітлерівській армії», «саботаж, псування продукції стали частим явищем, особливо на військових підприємствах» [9, с. 260–262].

Маємо яскравий приклад вдалого співробітництва митців і фахівців. Фантазії письменника публіциста (які, у принципі, можна зрозуміти і пробачити – людина творча) доповнені не менш фантастичними ідеями «комбрига». Втім, головна думка була очевидною – Червона армія найсильніша у світі. Тільки вона готова до будь-яких несподіванок, здатна знищувати армії та фронти за лічені хвилини. Агресія проти СРСР – «блеф» і самогубство.

Тож і виходило, що на довоєнних навчаннях червоноармійці щиро дивувалися: навіщо брати полонених, якщо у разі війни в нас і так будуть батальйони перебіжчиків.

Варто наголосити на справжньому культі такої наївності. Так, коли настав 1941 р., на західних кордонах перед самою війною можна було побачити плакат, звернений до «братів по класу»: «Стій! Тут країна робітників і селян. Не стріляй у братів-пролетарів!» [7, с. 79]. Таке нестримне бажання видавати бажане за дійсне було характерним, за невеликими винятками, для всієї країни. Згадаємо, приміром, як навіть вище керівництво уявляло собі війну із Фінляндією. М. Хрущов у своїх спогадах писав: «Достатньо гучно сказати їм (фінам – *Авт*), і все. А якщо не почують, то вистрілити з гармати, і фіни піднімуть руки, погодяться з нашими вимогами» [10, с. 100].

Такі настрої панували і в армії. Показово: керівництво розвідки Ленінградського військового округу напередодні війни з Фінляндією теж було переконане у тому, що «з перших днів білофіни побіжать, а в їхньому тилу буде хаос». Відповідно інструктаж розвідників зводився до того, що вони повинні були «за допомогою радіо повідомляти про шляхи відступу фінської армії» [4, с. 208]. І тільки про відступ. Те, що фіни чинитимуть опір, командування навіть не припускало.

Зрозуміло, що всі ці уявлення виявилися абсолютно безпідставними. Як показало життя, фінські робітники зовсім не поспішали не тільки підіймати повстання проти своїх «капіталістів», а й навіть і масово кидати зброю. Навпаки, солдати й офіцери героїчно захищали свою країну. Ветеран фінської кампанії, командир лижного батальйону, який зазнав величезних втрат у тій війні, так відповів поету Суркову на запитання, у чому причина поразки: «По-перше, винен я, по-друге, керівництво, по-третє – понад усе картини «Истребители» і «Горячие денечки» [4, с. 209]. (У цих кінофільмах, які надійшли у прокат в 1935 і 1939 рр., військову службу трактували як цікаву і веселу розвагу. Адже головний інструмент пропаганди – кінематограф і тут не залишився осторонь. Можна згадати і кінострічку «Якщо завтра війна», яка теж культивувала-переконувала глядачів у швидкій і веселій перемозі над будь-яким ворогом).

Політичне і військове керівництво СРСР, зважаючи на програну війну, важкі втрати, а також і серйозний удар по міжнародному іміджу держави, могло і повинно було зробити із фінської кампанії унікальні висновки. Адже Червона армія під час бойових дій на Карельському перешийку мала перевагу над фінами за чисельністю танків у 49 разів, а літаків у майже 18. Не кажучи вже про те, що радянська техніка була значно новішою та сучаснішою [11, с. 263]. Планувалося, що така армада просто розчавить Фінляндію приблизно за десять діб (а то й значно швидше). Натомість війна тривала 105 днів, загинуло майже 130 тисяч радянських бійців, а це у понад 5 разів більше, ніж втратили фіни, які свою країну таки відстояли. Отже війна повинна була б дати досвід боротьби проти противника (і перемоги, що надзвичайно важливо), який за деякими показниками мав перевагу у десятки разів. Так досвід радянсько-фінського протистояння переконав у тому, що кількість – це ще далеко не гарантія перемоги.

Втім, висновків із програної фінської війни зроблено не було. Абсолютно ігноруючи реальність, пропагандисти продовжували безпідставно стверджувати все те саме: «негайне повстання проти експлуататорів», «іноземні

робітники за великий капітал воювати не будуть» тощо. Такі думки були практично єдиною державною точкою зору. Наприклад, за два місяці до нападу Гітлера на СРСР академік Є. Варга переконував слухачів військово-політичної академії, що в разі агресії пролетаріат Німеччини (і взагалі будь-якої капіталістичної країни) миттєво підніметься на «світову революцію», а отже, і війни, як такої, звісно, не буде [12, с. 77]. Ось така «корисна» лекція. Такі переконання були в академіків. Так виховувався командний склад.

Серед вищого армійського керівництва фактично відбувалося негласне змагання, хто краще похвалить Червону армію, яка розвивалася під керівництвом Й. Сталіна. Очевидно, що реальну ситуацію до уваги не брали. Приміром, командарм Г. Штерн на нараді комскладу ЧА проголосив, що у будь-якій війні ворогам доведеться заплатити велику ціну за протистояння з ЧА, кожен убитий боєць ворожій армії обійдеться у 10 солдатів (так і залишилося невідомим, на які такі факти або розрахунки спирався командарм, називаючи це число). Безумовно, це були голі й грубі фіміями, але надзвичайно приємні вищому керівництву, тому інші воєначальники, присутні на цій нараді, мабуть, зрозуміли, що втратили хорошу нагоду вислужитися, нічим при цьому особливо не ризикуючи. Нарком К. Ворошилов зорієнтувався першим і поспішив зауважити: «Десяти мало – двадцяти!» – заявив він. Фактично він використав «подачу» Штерна і навіть переграв його. Тому нічого не залишалось, як поплескати в долоні і попрохати занести ці слова до протоколу [13, с. 38].

«Теоретики» і «академіки» змагалися між собою, співаючи дифірамби максимально послабленій репресіями армії, яка вимагала негайного переозброєння та розробки нових стратегій ведення сучасної війни. Виникали абсолютно нічим не підкріплені теорії щодо нечуваних переваг ЧА і в обороні, і в нападі. Радянське керівництво максимально занижувало воєнну спроможність потенційних противників. Скажімо, наголошуючи, що одна дивізія ЧА в обороні здатна легко розбити 2–3 ворожих [14, с. 46].

Секретар ЦК ВКП(б) О. Щербаков 2 червня 1941 р. (за двадцять днів до нападу Німеччини), виступаючи перед партактивом Москви, вихвалявся: «Наша Червона армія готова до будь-яких несподіванок». «Всесоюзний староста» М. Калінін теж за кілька тижнів до нападу Німеччини, виступаючи в одній із військових академій, переконував слухачів: «Чим скоріше німці нападуть на нас, тим скоріше ми зламаємо їм шию» [13, с. 43].

Серйозною бідою стало те, що у стратегічних планах на випадок війни не було передбачено оборонних операцій. Все було ідеологічно спрямоване на битви на чужій території. Також злий жарт зіграло й те, що згідно з цією доктриною більшість зброї, боєприпасів, техніки, пального та ін. було зосереджено поблизу кордонів. У перші ж тижні війни фашисти захопили ці надзвичайно важливі матеріально-технічні ресурси як трофеї. А найголовніше, мабуть, те, що навіть із початком бойових дій багато воєначальників так і не переглянули своїх поглядів. Нищівні поразки на фронтах, загибель тисяч бійців, швидке просування німців – навіть ці реальні факти не змогли переконати вихованців сталінської школи.

Так, на засіданні воєнної ради Південно-Західного фронту 23 червня 1941 р. обговорювали питання подальших бойових дій. Москва наполягала: «Наступати!». Начальник штабу фронту генерал-лейтенант М. Пуркаєв зазначив, що завдання виконати неможливо, натомість він пропонував реально дивитися на речі і зосередитися на обороні. Це викликало серйозне обурення члена воєнної ради фронту комісара Н. Вашугіна, який гнівно кинув: «А ви подумали, яку моральну шкоду нанесе той факт, що ми, хто виховував ЧА у високому наступальному дусі, з перших днів перейдемо до оборони?». Переконання у неминучості «швидкої війни на чужій території» стало смертельним для цього офіцера. Він не зміг винести катастрофи початку війни. Так і не дочекавшись ні «світової революції», ні «батальйонів перебіжчиків» з німецького боку, а натомість побачивши на власні очі, як відступає ЧА, як провалюються навіть оборонні операції, Н. Вашугін 28 червня 1941 р. покінчив життя самогубством [15, с. 113, 147].

Таким чином, радянська «класова» пропаганда, очікування «світової революції» у випадку воєної агресії, переконання у «швидкій війні на чужій території», свідоме занижування воєної спроможності потенційних противників, нестримне бажання видавати бажане за дійсне, стала однією з вагомих причин поразок Червоної армії у 1941 р.

Література:

1. *Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Його ж Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Його ж Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.; Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914-1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с. та ін.*
2. *Ленін В. І. Заключне слово по доповіді Всеросійського ЦВК і РНК про зовнішню і внутрішню політику 23 грудня / В. І. Ленін // ПЗТ. – Т. 42. – С. 165–170.*
3. *XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – М.: Партиздат, 1934. – 716 с.*
4. *Невежин В. «Если завтра в поход...» / В. Невежин. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.*
5. *Ленін В. І. Промова на 1 Всеросійському установчому з'їзді гірників / В. І. Ленін // Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1974. – Т. 40. – С. 276–282.*
6. *Сталін Й. В. Промова на зборах робітників Сталінських залізничних майстерень Октябрської залізниці / Сталін Й. В. // Твори. – К.: Держполітвидав України, 1949. – Т. 9. – С. 167–172.*

7. Самсонов А. М. *Знать и помнить / А. М. Самсонов.* – М.: Политиздат, 1988. – 368 с.
8. Шпанов Н. *Первый удар (Повесть о будущей войне) / Н. Шпанов // Знамя.* – 1939. – № 1. – С. 14–122.
9. Комбриг Чернышев Ф. *Блеф гитлеровского военного могущества / Ф. Чернышев // Знамя –1939.* – № 1. – С. 251–267.
10. *Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.* – 1990. – № 7. – С. 75–106.
11. Лопуховский Л. Н. *Июнь 1941. Запрограммированное поражение / Л. Лопуховский, Б. Кавалерчик.* – М.: Яуза, Эксмо, 2010. – 736 с.
12. Семененко В. И. *Великая отечественная война: как это было / В. И. Семененко, Л. А. Радченко.*– Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2008. – 416 с.
13. Коваль М. В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль.* – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – 336 с.
14. *Перечнев о некоторых проблемах подготовки страны и Вооруженных сил к отражению фашистской агрессии // Военно-исторический журнал.* – 1988. – № 4. – С. 42–50.
15. Баграмян И.Х. *Так начиналась война / И. Х. Баграмян.* – К.: Политиздат Украины, 1984. – 493 с.

References:

1. *Kul'chyts'kyu S. V. USSR v dobu novoyi ekonomichnoyi polityky (1921-1928 rr.): Sproba pobudovy kontseptual'nykh zasad real'noyi istoriyi / S. V. Kul'chyts'kyu.* – К.: Vyd-vo NAN Ukrayiny, 1995. – 203 s.; *Yoho zh Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya (1919-1928 rr.) / S.V. Kul'chyts'kyu.* – К.: Osnovy, 1996. – 396 s.; *Yoho zh Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921-1939 rr.) / S.V. Kul'chyts'kyu.* – К.: Al'ternatyvu, 1999. – 336 s.; *Lytvyn V.M. Ukrayina: mizhvoyenna doba (1921-1938 rr.) / V. M. Lytvyn.* – К.: Al'ternatyvu, 2003. – 512 s.; *Reyent O. P. Ukrayina mizh*

- svitovymy viynamy (1914-1939 rr.): *Podiyi. Lyudy. Dokumenty. Narysy istoriyi.* / O. P. Reyent, I. A. Kolyada. – K.: Shkola, 2004. – 542 s. ta in.
2. Lenin V. I. *Zaklyuchne slovo po dopovidi Vserosiys'koho TsVK i RNK pro zovnishnyu i vnutrishnyu polityku 23 hrudnya* / V. I. Lenin // PZT. – T. 42. – S. 165–170.
 3. XVII s'ezd Vsesoyuznoy Kommunistycheskoy partyy (b). *Stenohrafycheskyy otchet.* – M.: Partyzdat, 1934. – 716 s.
 4. Nevezhyn V. «*Esly zavtra v pokhod...*» / V. Nevezhyn. – M.: Yauza, Eksmo, 2007. – 320 s.
 5. Lenin V. I. *Promova na I Vserosiys'komu ustanovchomu z'yizdi hirnykiv* / V. I. Lenin // Tvory. – K.: Derzhpolityvydav URSS, 1974. – T. 40. – S. 276–282.
 6. Stalin Y. V. *Promova na zborakh robitnykiv Stalins'kykh zaliznychnykh maysteren' Oktyabrs'koyi zaliznytsi* / Stalin Y. V. // Tvory. – K.: Derzhpolityvydav Ukrayiny, 1949. – T. 9. – S. 167–172.
 7. Samsonov A. M. *Znat' y pomnyt'* / A. M. Samsonov. – M.: Polytyzdat, 1988. – 368 s.
 8. Shpanov N. *Pervuy udar (Povest' o budushchey voyne)* / N. Shpanov // Znamya. – 1939. – № 1. – S. 14–122.
 9. *Kombryh Chernushev F. Blef hytlerovskoho voennoho mohushchestva* / F. Chernushev // Znamya –1939. – № 1. – S. 251–267.
 10. *Memuaru Nykytu Serheevycha Khrushchova* // Voprosu istoryy. – 1990. – № 7. – S. 75–106.
 11. Lopukhovskyy L. N. *Yyun' 1941. Zaprohrammyrovannoe porazhenye* / L. Lopukhovskyy, B. Kavalerchyk. – M.: Yauza, Eksmo, 2010. – 736 s.
 12. *Semenenko V. Y. Velykaya otechestvennaya voyna: kak eto bulo* / V. Y. Semenenko, L. A. Radchenko. – Khar'kov: Knyzhnuy klub «Klub semeynoho dosuha», 2008. – 416 s.
 13. Koval' M. V. *Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939–1945 rr.)* / M. V. Koval'. – K.: Vydavnychyy dim Al'ternatyvy, 1999. – 336 ts.

14. *Perechnev o nekotorykh problemakh podhotovky stranu y Vooruzhennukh syl k otrazhenyyu fashyst-skoy ahressyy // Voенno-ystorycheskyy zhurnal. – 1988. – № 4. – S. 42–50.*

15. *Bahramyan Y. Kh. Tak nachynalas' voyna / Y. Kh. Bahramyan. – K.: Polytyzdat Ukraynu, 1984. – 493 s.*